

4. Corrigan K. Light and metaphor in Plotinus and St. Thomas Aquinas / K. Corrigan // The Tomist. – 1993. – 57 (2). – P. 187-199.
5. Hume D. A Treatise of Human Nature / D. Hume – Istanbul: E-kitar Projesi & Cheapest books, 2014. –
6. Griswold Ch. Smith and Rousseau in dialogue: sympathy, *pitié*, spectatorship and narrative / Ch. Griswold // The Adam Smith review. Volume 5. The philosophy of Adam Smith. Essays commemorating 250th anniversary of The Theory of Moral Sentiments. – Routledge, 2010. – P. 59-84.
7. Sandywell B. Dictionary of Visual Discourse: a Dialectical Lexicon of Terms / Sandywell B. – 702 p.
8. Walker W. Locke, Literary Criticism and Philosophy. – Cambridge University Press, 1994. – 227 p.

Кіссе Антон Іванович – доктор політичних наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК 141.2 + 172.341 + 321 + 327 + 316.485

СТРАТЕГІЯ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ЕТНІЧНОГО КОНФЛІКТУ: ТОЧКА ЗОРУ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ

У статті досліджується специфіка превентивної дипломатії етнічного конфлікту. Запропонована стратегія превентивної дипломатії в умовах соціокультурної трансформації. Велике значення надається поетапним крокам превентивної дипломатії при прогнозуванні можливостей етнічних конфліктів.

Ключові слова: превентивна дипломатія, стратегія превентивної дипломатії, етнічний конфлікт, послідовні кроки превентивних заходів етнічних конфліктів, соціокультурна трансформація.

СТРАТЕГИЯ ПРЕВЕНТИВНОЙ ДИПЛОМАТИИ ЭТНИЧЕСКОГО КОНФЛИКТА: ТОЧКА ЗРЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ

В статье исследуется специфика превентивной дипломатии этнического конфликта. Предложена стратегия превентивной дипломатии в условиях социокультурной трансформации. Большое значение придается поэтапным шагам превентивной дипломатии при прогнозировании возможностей этнических конфликтов.

Ключевые слова: превентивная дипломатия, стратегия превентивной дипломатии, этнический конфликт, последовательные шаги превентивных мероприятий этнических конфликтов, социокультурная трансформация.

THE STRATEGY OF PREVENTIVE DIPLOMACY, ETHNIC CONFLICT: A POINT OF VIEW OF SOCIAL PHILOSOPHY

The article explores the specifics of preventive diplomacy of ethnic conflict. A strategy of preventive diplomacy in conditions of socio-cultural transformation is proposed. Great importance is attached to the phased steps of preventive diplomacy when predicting the possibilities of ethnic conflicts.

Key words: *preventive diplomacy, preventive strategy diplomacy, ethnic conflict, successive steps of preventive measures of ethnic conflicts, socio-cultural transformation.*

На сьогодні превентивна дипломатія є одним із найбільш популярних і ефективних інструментів попередження етнічних конфліктів. У. Зартман виділяє три основних елементи превентивної дипломатії – співробітництво, розрахунки та переформулювання позицій. Іноді обговорення проблемного питання на цьому й закінчується, якщо сторонами рухає перспектива майбутнього примирення, а не взаємна конфронтація.

В основі того, що превентивна дипломатія краща за конфронтацію чи байдужість, лежать цілком об'єктивні критерії ефективності й результативності. Оскільки вибір стратегії поведінки у будь-якому конфлікті робиться конкретними людьми, тут мають місце суб'єктивні оцінки в категоріях можливих вигод і втрат. Це, в свою чергу, створює шість структурних умов переговорів.

Найголовніша вимога – це наявність проблеми, яку треба вирішити. Превентивна дипломатія є спробою вирішення проблеми, коли втрати від хаосу, неефективності й непевності перешкоджають досягненню цілей, заради яких і укладаються угоди. Превентивні зусилля починають виправдовувати себе лише як відповідь на питання: «У чому проблема?». Навислі небезпеки – це колективне соціальне зло, що зачіпає деякі аспекти безпеки взаємодіючих сторін. Але сторони повинні бути переконані в тому, що небезпека є реальною і загрожує їх добробуту. Іншими словами, слід уникати феномена стороннього спостерігача, вважаючи, що загроза не є твоєю власною проблемою і розв'яжеться сама по собі. Проблема полягає в неврегульованості відносин, що дорого обходиться сторонам, незалежно від того, чи є вона результатом невизначеного статусу, що викликає прикордонні або територіальні суперечки, нестабільність, або наслідком розколу через зростаюче суперництво в торгівлі або інших відносинах.

Друга вимога – це те, чому потрібно запобігти, тобто уникнути погіршення ситуації, яке потягне за собою ще більші витрати. Необхідно, щоб проблема розглядалася як така, чому можна запобігти, а не як завдання без відповіді. І якщо проблема буде розумітися як потенційна можливість, елемент превентивності повинен з'явитися як безсумнівний факт. Чим очевидніше погіршення ситуації, тим закономірнішою виглядає робота по запобіганню негативним наслідкам. Але досить часто ситуація кризи не є настільки очевидною, що і є однією із найбільших перепон на шляху превентивної дипломатії. Розуміння загрози часто приходиться тоді, коли змінити хід розвитку подій практично неможливо. Зокрема, у деяких країнах прикордонні конфлікти були попереджені демаркацією, у той час як бездіяльність інших призводила до війни. В інших країнах етнічні розбіжності вдалося залагодити до того, як вони стали незворотними. Досвід третіх показав, що ці розбіжності можна усунути тільки тоді, коли за їхнє залагоджування беруться самі незадоволені сторони. А коли насильство загрожує зірвати переговори, спрямовані на те, щоб покласти кінець етнічним безпорядкам, вирішальним фактором у продовженні переговорів була настанова на те, щоб уникнути найгіршого результату. Розділена Німеччина змогла уникнути загрози війни шляхом примусу й наступного об'єднання, на противагу досвіду Ємену, де при початковому поділі й наступному об'єднанні країни не вдалося уникнути війни.

Третьою умовою є можливість розподілу витрат. Якщо сторони змушені вживати заходи щодо запобігання можливим катаклізмам, то їм треба бути впевненими в тому, що інші теж візьмуть на себе частину цих зусиль. Превентивна дипломатія завжди передбачає участь кількох сторін: безпосередньо залучених у конфлікт та зовнішніх, що беруться за посередництво. Превентивна дипломатія завжди призводить до витрат, спрямованих на запобігання найгіршим варіантам розвитку подій. І саме витрати від вжитих дій, а не від катастрофи, якої вдалося уникнути, в першу чергу приймаються до уваги дипломатами при їхніх підрахунках. Тому конфліктуючі сторони повинні усвідомити необхідність розподілу поточних витрат для того, щоб знизити їх для кожної сторони, а також уникнути майбутніх витрат для всіх.

Так, політика демаркації й автономізації накладає обмеження на учасників конфлікту по обидві сторони кордону. Спроби об'єднання держав, що розділилися, є при цьому не поступками, а прийняттям на себе зобов'язань: як політичних, так і економічних. У нормальних відносинах співробітництва конфліктам можна запобігти за умови, що витрати розподіляються рівномірно.

Можливість отримання нових переваг є четвертою структурною умовою превентивної діяльності. В багатьох випадках перспективи уникнення значних витрат недостатньо для початку переговорів. Сторонам слід запропонувати альтернативні можливості, породжені превентивною політикою. Тобто переконати в тому, що превентивна дипломатія може привести до процвітання, а не просто допомогти уникнути витрат.

Зміна ставок (розстановки сил) підштовхує до превентивних дій, коли сторони бачать зручну нагоду для плідного співробітництва замість конфлікту, що призводить до нульового результату. Розділені держави об'єдналися, коли діючі лідери, як, наприклад, у Ємені, або альтернативні, як у Німеччині, побачили в об'єднанні можливість кращого майбутнього. Затяжні конфлікти розв'язуються не тоді, коли вибухонебезпечність ситуації стає очевидною для сторін, а коли відкриваються нові можливості – такі, як, наприклад, нові родовища або просто розвиток регіону, й коли виявляється, що їхня експлуатація неможлива, поки над сторонами нависає нерозв'язаний конфлікт.

П'ятою необхідною умовою є наявність внутрішнього тиску. Тобто до процесу превентивної дипломатії повинна підключитися громадськість, що може навіть передувати офіційному визнанню проблеми. Якщо громадськість не впевнена у небезпечності проблеми, вона не буде докладати зусиль для її запобігання. Суспільство повинно бути переконане в тому, що в самій небезпеці закладена і передумова до її усунення й що причина та наслідок цієї загрози – не чиясь взагалі, а їхня власна проблема.

Як правило, внутрішня реакція виходить не від громадськості в широкому сенсі слова, а від досить «різнобарвної» публіки, що складається з різних груп, які послуговуються або ідеологічними, або раціональними (отримання прибутку) мотивами. При цьому останні особливо чутливі до можливості отримання вигоди із превентивного рішення проблеми. Потреба в громадській підтримці впливає на склад керівної групи. У проведених дослідженнях підкреслюється (при будь-якому виді врегулювання конфліктів) необхідність наявності «центристських помірних коаліцій», які опираються на різні зацікавлені групи, відкриті для різних точок зору й підрахунків, що мають місце при превентивних діях, і переконані у необхідності стримування жорстких політиків, які могли б використовувати конфронтацію з метою зміцнення своїх позицій. При багатьох типах загроз додатковим мотивом до превентивних дій є не дати змоги екстремістам використати ситуацію у власних інтересах. Слід зазначити, що поляризовані екстремістські групи починають війну і можуть встановлювати мир, але вони рідко здійснюють у політиці далекоглядні кроки.

На лідерів, що намагаються досягти довгострокового перемир'я у своїх суперечках з територіальних питань і питань суверенітету, а також представників третьої сторони, які намагаються втрутитися в суперечки про суверенітет, часто накладалися обмеження, коли вони заходили занадто далеко в порівнянні з уявленнями суспільства про допустимі компроміси. Існування помірної центристської коаліції виявилось істотним позитивним чинником у спірних ситуаціях з питань суверенітету, етнічних або територіальних конфліктів.

Останньою умовою є подія-каталізатор, позитивна чи негативна. Вона привертає увагу до проблеми і змушує шукати шляхів її розв'язання до того, як вона набула катастрофічних масштабів. В такій ролі можуть виступати поодинокі випадки насильства, природні катастрофи, попереджувальні декларації однієї із сторін тощо.

При врахуванні цих шести структурних умов одна із сторін конфлікту або посередник можуть використати наступні процеси-кроки, які сприяють превентивним переговорам. Ці процеси покликані змінити як точки зору, так і розстановку сил для вироблення раннього усвідомлення

необхідності запобігання загрозам і альтернативних можливостей, що впливають із ефективних превентивних заходів.

При врахуванні цих шести структурних умов одна із сторін конфлікту або посередник можуть використати наступні процеси-кроки, які сприяють превентивним переговорам. Ці процеси покликані змінити як точки зору, так і розстановку сил для вироблення раннього усвідомлення необхідності запобігання загрозам і альтернативних можливостей, що впливають із ефективних превентивних заходів. У вже розглянутих нами аспектах спірних взаємин можна визначити шість послідовних кроків.

Перший крок – це вироблення раннього усвідомлення проблеми. Цей термін використовується як більш реальна альтернатива терміну «раннє попередження», що став досить популярним. Раннє попередження означає, що ви дивитеся (спостерігаєте) за будь-якою сферою спірних взаємин, де можна застосувати превентивні заходи. Але проблема полягає не в браку своєчасних індикаторів, а у відсутності вміння розуміти спостережувані явища. Таким чином, раннє усвідомлення означає комбінацію здатності «дивитися» і «розуміти», можливість дивитися далеко вперед на віддалені в часі проблеми й уміння ідентифікувати вже наявні попереджувальні сигнали. Раннє усвідомлення також припускає аналітичне розуміння можливості превентивних дій; розуміння того, що проблема не тільки ускладнюється, але й її можна вирішувати.

Другим кроком є усунення або принаймні зменшення нерішучості. Усвідомленню сприяє перехід від упевненості, що небезпеки немає, до непевності; рішення, що впливають із превентивних переговорів, повинні перетворити цю непевність на впевненість; у розуміння того, що небезпеки немає, але за нових (створених превентивними діями) умов. Перший зсув здійснюється за допомогою інформації про нинішню і майбутню ситуацію, а також за допомогою аналізу небезпек, які їй внутрішньо властиві. Другий перехід відбувається за допомогою відповідних заходів по розпізнаванню суті конфлікту, усуваючи його причини, пом'якшуючи його наслідки, обмежуючи можливості нещасних випадків і мотивованих інцидентів, змінюючи небезпечну динаміку на більш сприятливу.

Третім кроком у превентивних діях є переструктурування проблеми таким чином, щоб причетні до неї змогли побачити сумарний позитивний результат завдяки превентивним зусиллям. Це означає усунення або пом'якшення дистрибутивного характеру проблеми або ж її розуміння й перетворення в інтегративну (спільну для всіх сторін) проблему. Якщо ж проблема дійсно з самого початку дистрибутивна, то це означає пошук прийняттого поняття справедливості для того, щоб розумно розподілити результати, що впливають із превентивних переговорів. Таким чином, переструктурування є ключем до тривалого процесу й природного продовження першого кроку, що укладається в усвідомленні можливостей рішення проблеми. Воно також є ключем до створення сприятливої атмосфери, яка, у свою чергу, лежить в основі наступних зусиль і постійно підтримує надію на мирне й плідне рішення проблеми.

Четвертий крок полягає у знаходженні прихильників серед однодумців (партнерів) по цілям, заохоченні внутрішньої підтримки, яка вже повинна існувати усередині їх власних політичних ліній дії. Широке використання інформації усередині національних кордонів також стає важливим аспектом превентивної діяльності.

П'ятий крок передбачає створення привабливого й збалансованого пакета (комплексу) можливостей з незначними витратами по декількох вимірах. Зокрема, сьогоднішні витрати повинні бути меншими майбутніх і рівномірно розподілятися між всіма сторонами. Крім того, повинна існувати можливість варіанту, значно привабливішого за сьогоднішні й майбутні витрати, який матиме широку підтримку серед населення. Ті ж самі міркування стосуються і контролюючих елементів угоди шляхом вироблення санкцій за невиконання й заохочень за виконання його майбутніх положень.

Шостим кроком є створення відповідного режиму, який забезпечує процес постійного попередження проблеми. Ведення далекоглядної політики може стати способом завчасної

боротьби з конфліктами, причому двома способами: або шляхом передбачення наслідків якоїсь особливої ситуації, або шляхом передбачення ситуацій загального типу. Перший з них включає особливі розрахунки й специфічні рішення для запобігання виникненню й розростанню конкретного конфлікту. Другий передбачає рішення загального характеру, а також механізми для усунення елементів невизначеності як при раціональних розрахунках, так і при прийнятті рішень про створення режимів, покликаних розв'язувати проблеми, які можуть призвести до конфлікту й насильства. Кожний з них намагається замінити небезпечний курс розвитку подій більш сприятливою альтернативою виходу із кризи.

Превентивна дипломатія посідає одне з чільних місць у діяльності як міжнародних організацій, так і конкретних держав.

Так, 5 грудня 1988 року Генеральна асамблея ООН схвалила «Декларацію про запобігання й розв'язання суперечок і ситуацій, які можуть загрожувати міжнародному миру й безпеці, та про роль ООН». Відповідно до рекомендацій, що в ній містилися, Генеральний секретар ООН був уповноважений попереджати сторони, втягнуті у суперечку, про необхідність припинення негативного розвитку подій; надавати їм добрі послуги; повністю використовувати можливості, пов'язані зі збором фактів; на ранній стадії суперечки застосовувати положення ст. 99 Статуту ООН на практиці, також Генеральний секретар має право порушувати у Раді безпеки будь-які питання, які, на його думку, можуть загрожувати міжнародному миру й безпеці.

У 1992 році Генсек ООН Б. Бутрос Галі представив «Порядок денний для миру» (нова система глобальної безпеки), який містив концепцію превентивної дипломатії, миротворчості, підтримання миру і миробудівництва в постконфліктний період як першоджерело міжнародної інформаційної безпеки [3]. Доктрина превентивної дипломатії передбачає широкий спектр заходів, спрямованих на попередження і врегулювання конфліктів на основі інформаційно-аналітичного забезпечення прийняття рішень з проведення переговорного процесу, превентивного розгортання контингентів, створення демілітаризованих зон та відновлення демократичних інститутів. Інформаційний фактор доктрини визначає можливість превентивних заходів ООН лише за умови забезпечення об'єктивної, наукової, аналітично достовірної інформації і врахування та детального вивчення політичних, економічних і соціальних тенденцій в світі та регіонах, що можуть призвести до кризових ситуацій.

За змістом і характером заходи превентивної дипломатії поділяють на політичні, економічні, дипломатичні, воєнні, гуманітарні. Серед політичних заходів – з'ясування односторонніх та багатосторонніх інтересів шляхом обміну інформацією та проведення переговорів; об'єктивне висвітлення сутності конфліктів та кризових проблем засобами масової комунікації; створення умов для професійної діяльності ЗМІ у зонах напруженості для забезпечення достовірною інформацією міжнародного співтовариства і формування відповідної світової думки; інформаційне супроводження політичних (референдумів) та виборчих процесів, проведення аналітичних моніторингів за дотриманням основних прав і свобод людини; інформаційні контакти з опозиційними групами, неурядовими організаціями з метою ефективності досягнення консенсусу між сторонами протистояння. Інформаційні чинники економічних заходів передбачають надання матеріальної та фінансової допомоги вільним і незалежним (опозиційним) засобам масової комунікації, забезпечення інформаційної безпеки національних інституціональних мереж та систем, виявлення економічних факторів впливу на перебіг кризових процесів. Специфіка дипломатичних заходів полягає у вивченні інформації про ситуацію в зоні конфлікту, в інформаційному супроводі переговорів, у тому числі обміні інформацією дипломатичного характеру, поширенні позиційних матеріалів у міжнародних інформаційних потоках та проведення інформаційних кампаній в країнах перебування з метою інформування дипломатичного корпусу інших країн та міжнародної спільноти про врегулювання конфлікту. Воєнний аспект превентивної дипломатії включає такі інформаційні аспекти, як обмін інформацією військового призначення, створення запобіжних систем від несанкціонованого втручання в автоматизовані (комп'ютерні) системи управління військами та військовою технікою,

проведення навчань з інформаційних операцій; забезпечення відновлення демократичних прав і свобод у постконфліктний період. Суто інформаційними факторами превентивної дипломатії вважаються аналіз багатоаспектних даних про потенційні або триваючі конфлікти, підготовка рекомендацій для прийняття рішень на рівні Ради Безпеки ООН, реалізація прийнятих рішень у формі міжнародних механізмів врегулювання конфліктів, впровадження ідеї толерантності і культури миру в міжнародних відносинах. Практика діяльності ООН у напрямку застосування заходів превентивної дипломатії виявила необхідність з'ясування як теоретичних, так і прикладних підходів до встановлення глобальної безпеки і сталого миру, обумовила розгляд проблеми інформаційної безпеки на рівні міжнародних універсальних, міжурядових регіональних організацій та національних інститутів.

Подальший розвиток концепції превентивної дипломатії, на думку Генерального секретаря ООН, повинен був здійснюватися в превентивних операціях з підтримки миру, превентивних гуманітарних діяч, превентивній побудові миру. Отже, спершу превентивна дипломатія розумілася як застосування дипломатичних технічних прийомів з метою попередження виникнення суперечок, тобто як допоміжно-попереджувальні засоби для методів миротворчості по главі VI (ст. 33) лише щодо суперечок. У випадку невдачі ті ж методи превентивної дипломатії передбачалося застосувати до розв'язання конфліктів і стримування конфлікту від поширення. Б. Бутрос Галі вважав, що техніка превентивної дипломатії за своїм змістом адекватна техніці миротворчості, тобто не передбачає силового рішення. Реальна відмінність між ними, на його думку, полягає в тому, що превентивна дипломатія починає діяти до початку збройного конфлікту, а миротворчі стратегії й техніки набувають чинності після його початку. В той же час більшість західних дослідників зазначають, що соціально-економічна слабкість країн та особливості етнокультурного розвитку є головними перешкодами на шляху здійснення превентивної дипломатії. Тому превентивна дипломатія повинна спрямовуватися на сприяння розвитку країн, захист прав людини і встановлення миру й безпеки при сприянні ООН та інших організацій.

В рамках ОБСЄ стратегія превентивної дипломатії почала розроблятися у грудні 1992 року. Тодішній президент ОБСЄ М. Уїглас відзначила наявність двох проблем: «Перша була пов'язана з часовими рамками. Оскільки, з одного боку, чим раніше починають докладатися зусилля до здійснення превентивної дипломатії, тим більша ймовірність отримати позитивні результати. В той же час раннє втручання з метою усунення симптомів ледь помітних причин неявного конфлікту неможливе, оскільки не знаходить належної політичної підтримки й схвалення. Друга проблема часто пов'язана з довгостроковими зусиллями до відновлення суспільства і його структур» [3, р. 74].

Щодо аналізу стратегії національної безпеки України, роль якої виконує Закон України «Про основи національної безпеки України» від 20 червня 2003 року, слід відзначити, що незважаючи на досить чітке визначення загроз до національної безпеки України (посягання на державний суверенітет, територіальну цілісність, глобальні, локальні конфлікти в різних регіонах світу та поблизу національних кордонів) та конкретний перелік військово-політичних та організаційних заходів для їх відсічення після їх виникнення, в законі не передбачена можливість попередження зазначених загроз завдяки попереджальним заходам превентивної дипломатії, що має місце в стратегії національної безпеки США [4]. Тому важливою є розробка саме стратегії превентивної дипломатії для запобігання етнічних конфліктів.

Присутність в законі різноманітних підходів до превентивної дипломатії є вкрай необхідним для попередження випадкової ескалації конфліктів, що є потенційною загрозою для існування України, а також для стримування, попередження активізації сепаратистських тенденцій, які є потенційною, а як виявилось у 2014 році і нагальною, загрозою до територіальної цілісності України. Не менш важливим недоліком Закону України «Про основи національної безпеки» є відсутність будь-яких механізмів координації дій з Європейським Союзом, НАТО, США та іншими дружніми соціополітичними інституціями з метою попередження потенційної загрози для власної незалежності. Хоча досить чітко прописується необхідність миротворчої діяльності

України в рамках ООН для своєчасного усунення загроз світовій безпеці, а також підтримки міжнародного миру. Всі виявлені недоліки свідчать про необхідність оновлення, адаптації до сучасних загроз та викликів Закону України «Про основи національної безпеки України», шляхом додання до класичних заходів забезпечення національної безпеки превентивної дипломатії, як інструменту попередження загроз до національної безпеки України.

На наш погляд, можливість застосування превентивних заходів в рамках превентивної дипломатії для забезпечення національної безпеки найбільш чітко прописується в «Стратегії національної безпеки США», в якій превентивна дипломатія декларується як досить ефективний, гнучкий, адекватний до широкого спектру потенційних загроз інструмент, для забезпечення національної безпеки і навіть регіональної та глобальної безпеки. Це в свою чергу є доказом того, що для більш ефективного забезпечення національної безпеки України, недопущення виникнення потенційних загроз до незалежності та суверенітету, актуальною є соціокультурна, соціоюридична та соціопсихологічна адаптація механізмів превентивної дипломатії «Стратегії національної безпеки США» до українського законодавства, а також розробка на її основі гнучкої стратегії національної безпеки України з урахуванням цінностей етносів, які проживають в Україні.

В умовах соціокультурної трансформації сучасного суспільства, коли фрустраційні процеси набирають все більших обертів, необхідність превентивної дипломатії, яка інколи допомагає зберегти життя людині, неймовірно зростає. Тому важливим є успіх превентивної дипломатії, який може досягатися при поєднанні наступних ключових чинників: ступеня політичної підтримки з боку зацікавлених осіб; ретельного відбору прийнятних політичних і дипломатичних інструментів; наявності балансу між публічною й конфіденційною дипломатією; довгострокового підходу; співробітництва з міжнародними організаціями [3, р. 13].

Соціокультурні трансформаційні процеси надали можливість аналізувати превентивну дипломатію як універсальний інструмент розв'язання будь-яких конфліктів та еволюційний спосіб розвитку суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Картунов О. Етнополітологія як наука і навчальна дисципліна / О. Картунов, О. Маруховська // Політологічні читання. – 1994. – №3. – С. 37-44.
2. Галі Б. Порядок денний для миру. Превентивна дипломатія, миротворчість і підтримання миру / Б. Галі. – Нью-Йорк, ООН, 1992. – 500 с.
3. Ugglas M. Challenges of Preventive Diplomacy / M. Ugglas. – CSCE, Stockholm, 1992. – 197 p.
4. Закон України «Про основи національної безпеки» від 19 червня 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T030964.html.